

Piotr Czepas

Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi

 <https://orcid.org/0000-0003-4947-1906>

Utracone w XX wieku O przeszłości podbełchatowskich wsi przed wydobyciem węgla brunatnego (zarys problematyki badawczej na wybranym przykładzie wsi Wola Grzymalina)*

Lost in the 20th Century. Concerning the Histories of Villages near Bełchatów Prior to the Mining of Brown Coal (An Outline of Research Topics Based on the Particular Example of the Village of Wola Grzymalina)

Abstract: This article presents ethnographic research undertaken in the region of Bełchatów at the initiative of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź. The primary focus of the research is upon villages that do not exist at present, having been liquidated during the construction of the brown coal opencast mine known as “Bełchatów”. Of special interest has been the village of Wola Grzymalina, non-existent since the 1980s. The study’s objective has been to reconstruct the village’s spatial layout, including traces of the social and economic lives of its residents, and to track the liquidation process itself. Special attention has been paid to the building industry, small industry and crafts, and commercial contacts. The study has also located material remnants of the former village which survived thanks to relocation. The research at hand is presented against a backdrop of the archaeological and ethnographic works which had been completed prior to the building of the mine.

Keywords: Bełchatów region, Wola Grzymalina village, “Bełchatów” brown coal opencast mine

Słowa kluczowe: Bełchatowskie, Wola Grzymalina, odkrywkowa Kopalnia Węgla Brunatnego „Bełchatów”

* Tekst jest wynikiem etnograficznych badań terenowych przeprowadzonych z ramienia Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi.

Wsie zanikały w przeszłości, giną obecnie i będą zanikać w przyszłości. Problematyka zaniku osiedli wiejskich stanowi pole prac badawczych prowadzonych między innymi przez archeologów, etnografów, historyków czy geografów. Pokłosiem tych badań są liczne publikacje ogłaszane drukiem, na przykład w ramach wydawnictw pokonferencyjnych¹.

Przypomnijmy, że siedem dekad temu o przemianach krajobrazu wiejskiego pisał Gerard Ciołek. Dostrzegając w pierwszych latach po II wojnie światowej problem zaniku obiektów tradycyjnego budownictwa chłopskiego, sakralnego, przemysłowego czy dworskiego i tym samym potrzebę jego ochrony, wskazywał:

Niezależnie od tych głębokich przemian zarysowują się inne jeszcze momenty, podnoszące aktualność poruszanych zagadnień konserwatorskich. Należą do nich projektowane i częściowo już realizowane wielkie przeobrażenia przyrody i wielu rzek polskich, a mianowicie Bugu, Dunajca, Sanu, Wisły i innych w związku z budową ogromnych zbiorników wodnych, retencyjnych i energetycznych, oraz prac kanalizacyjnych i melioracyjnych, pociągających za sobą w konsekwencji nieuchronną likwidację wielu osiedli wiejskich².

Jednym z obszarów, na którym przebiegały wspomniane procesy, jest środkowa Polska. Likwidacji niektórych wsi dokonano na tym terenie między innymi ze względu na budowę zlokalizowanego w środkowym biegu rzeki Warty zbiornika Jeziorsko, który oddano do użytku w 1986 roku. Zanik wsi na obszarze środkowej Polski nastąpił – i należy sądzić, że będzie następował – także wskutek realizacji kolejnych planowanych etapów budowy odkrywkowej Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów”.

Czy tematyka dawniej istniejących wsi w środkowej Polsce może być asumptem do działania na przykład dla muzealników oraz lokalnych społeczności? Wydaje się, że tak, świadczy bowiem o tym chociażby wystawa czasowa „Co kryje Jeziorsko?”, otwarta w 2014 roku w Muzeum Miasta i Rzeki Warty. W jej ramach zaprezentowano między innymi archiwalne fotografie pokazujące nadwarciańskie okolice sprzed budowy zbiornika Jeziorsko³.

Fakt istnienia osiedli wiejskich na terenie obecnej odkrywkowej Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” stanowił dla autora niniejszego opracowania bezpośrednią inspirację do podjęcia prac badawczych. Spojrzenie w głąbię przestrzeni bełchatowskiej odkrywki uświadamia bowiem obserwatorowi, że w nieodległej przeszłości toczyło się na tym obszarze bujne życie lokalnych społeczności.

¹ Zob.: *Wieś zaginiona. Stan i perspektywy badań*. Red. P. NOCUŃ, A. PRZYBYŁA-DUMIN, K. FOKT. Chorzów 2016; *Wieś miniona, lecz obecna. Ślady dawnych wsi i ich badania*. Red. P. NOCUŃ, A. PRZYBYŁA-DUMIN, K. FOKT. Chorzów 2018.

² G. CIOŁEK: *Zagadnienie ochrony budownictwa ludowego*. „Ochrona Zabytków” 1952, R. 5, nr 4 (19), s. 218.

³ Zob. K. KANIECKI: *Co kryje Jeziorsko? Wystawa w Muzeum Miasta i Rzeki Warty*. <https://sie.radz.naszemiasto.pl/co-kryje-jeziorsko-wystawa-w-muzeum-miasta-i-rzeki-warty/ar/c13-2352430> [data dostępu: 31.07.2019].

Etnograficzne badania terenowe pierwszego etapu, w kontekście planowanych kolejnych, odbyły się w okresie 12–17 listopada 2018 roku, z ramienia Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Badania przeprowadzono w mieście Bełchatów, kilku miejscowościach gminy Kleszczów w powiecie bełchatowskim, tj. w Kleszczowie, Żłobnicy i Łękińsku, a także we wsi Biała w gminie Rząśnia w powiecie pajęczańskim. Celem podjętych prac badawczych było ustalenie historii funkcjonowania nieistniejącej już wsi Wola Grzymalina, którą wytypowano jako pierwszy obiekt badań. Zagadnieniami, którym poświęcono szczególną uwagę, były: układ przestrzenny wsi, budownictwo i życie społeczno-gospodarcze mieszkańców Woli Grzymaliny oraz proces jej zaniku. W trakcie badań skupiono się przede wszystkim na okresie po II wojnie światowej, tj. czasie między 1945 rokiem a połową lat osiemdziesiątych XX wieku. W badaniach zastosowano metodę wywiadu swobodnego. Rozmówcami byli dawni mieszkańcy Woli Grzymaliny, regionaliści będący kiedyś pracownikami bełchatowskiej kopalni oraz pracownicy Urzędu Gminy w Kleszczowie, którzy zajmują się redagowaniem opracowań z zakresu historii regionu. Łącznie przeprowadzono jedenaście wywiadów z osobami w wieku od 55 do 70 lat. Uzyskane wyniki prac starano się konfrontować na etapie przygotowania niniejszego opracowania z dostępnymi źródłami drukowanymi i wiadomościami zaczerpniętymi z literatury przedmiotu.

Historia funkcjonowania wsi Wola Grzymalina była w okresie powojennym powiązana z budową bełchatowskiej kopalni. Pokłady węgla brunatnego w rejonie nieodległym od Woli Grzymaliny, pomiędzy wsiami Łękińsko oraz Piaski, wykryto w 1960 roku⁴. W 1975 roku zostało utworzone Przedsiębiorstwo Państwowe Kopalnia Węgla Brunatnego „Bełchatów” w budowie. W 1980 roku wydobyto pierwsze tony węgla na polu Bełchatów.

Na przeobrażenia terenu, jakie nastąpiły wskutek rozwoju odkrywkowej kopalni węgla brunatnego, wskazano w jednym z opracowań o charakterze geograficznym:

Kotlina [Szczercowska – przyp. P.C.] uległa i nadal ulega znacznym przekształceniom antropogenicznym wskutek eksploatacji dużych złóż węgla brunatnego i powstaniu wykorzystującej te złoża wielkiej elektrowni. Odkrywkowa kopalnia ma około 100 m głębokości, a hałdy płonego urobku oraz składowisko żużlu i popiołu z elektrowni osiągają kilkadziesiąt metrów wysokości. Budowa kopalni wymagała zmiany kierunku Widawki, co spowodowało powstanie wielkiego leja depresyjnego i zanik wody w okolicznych studniach, likwidację niektórych osiedli i powstanie sieci dróg dojazdowych. Bełchatowskie Zagłębie Górniczo-Energetyczne nie ogranicza się do Kotliny Szczercowskiej, lecz obejmuje również Wysoczyznę Bełchatowską, zaliczoną do Wzniesień Południowomazowieckich. Szczerców leży nad Widawką w północno-zachodniej części kotliny. Występujący na południe od tej wsi dalszy ciąg złoża węgla brunatnego, eksploatowanego we wschodniej części kotliny, ma być zagospodarowany w okresie późniejszym⁵.

⁴ Zob. B. SABATURSKA: *Wspomnienie o Ruszyczynie*. Kamieńsk 2010, s. 24.

⁵ J. KONDRACKI: *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa 1994, s. 111–112.

W tym samym opracowaniu czytamy:

Bełchatów (ok. 60 tys. mieszk.) znajduje się na zachodniej rubieży wysoczyzny [Wysoczyzny Bełchatowskiej – P.C.]. Rozbudował się w ostatnich dziesięcioleciach w związku z postaniem Bełchatowskiego Zagłębia Górniczo-Energetycznego i odkrywkowej eksploatacji węgla brunatnego w pobliskiej Kotlinie Szczercowskiej. Jest ośrodkiem dyspozycyjnym i bazą mieszkaniową tego zespołu przemysłowego, ma też zakłady przemysłu bawełnianego, spożywczego i uzyskał połączenie kolejowe z pobliskim Piotrkowem Trybunalskim (27 km)⁶.

Aktualnie węgiel brunatny jest eksploatowany odkrywkowo na dwóch polach, tj. Bełchatów i Szczerców. Od północy z pierwszym z pól sąsiaduje elektrownia oraz składowisko popiołów. W wyniku działalności kopalni powstała także Góra Kamieńska. Ma ona wysokość 386 m n.p.m. i stanowi obecnie najwyższy położony punkt w województwie łódzkim. Jest to zrehabilitowane dawne zwałowisko zewnętrzne bełchatowskiej kopalni (najwyższe naturalne wzniesienie stanowi Fajna Ryba o wysokości 347 m n.p.m.).

Rozpatrując zagadnienia związane z przeszłością terenu dzisiejszej kopalni odkrywkowej, nie zapominajmy, że historia miejscowego osadnictwa sięga czasów bardzo odległych, o czym świadczą wyniki przeprowadzonych tu badań archeologicznych. Ich realizacja poprzedzała budowę Kopalni Węgla Brunatnego Bełchatów. W 1971 roku podpisano pierwszą umowę na przeprowadzenie ratowniczych badań archeologicznych, zawartą między Centralnym Biurem Projektów Górnictwa Odkrywkowego „Poltegor” we Wrocławiu a Pracownią Archeologiczną Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków w Poznaniu⁷. Na dzisiejszym polu Bełchatów przykładem jednego ze zbadanych stanowisk archeologicznych jest cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich w miejscowości Piaski. Ratownicze wykopaliska przeprowadzono na tym stanowisku w latach 1976–1977. Jak stwierdza autor badań „Obecnie teren stanowiska pokrywa hałda kopalni”⁸. Drugi przykład to również cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z późnego okresu rzymskiego, zlokalizowane w miejscowości Kuców. Zbadane zostało w 1980 roku, a prace „Wiązały się [...] z planowaną rozbudową KWB »Bełchatów«, której następstwem miała być całkowita zmiana terenu wsi oraz jej najbliższych okolic”⁹. Na tym terenie odnaleziono też pozostałości osady ludności kultury przeworskiej, z przełomu wczesnego i późnego okresu rzymskiego, oraz kultury pucharów lejkowatych,

⁶ Ibidem, s. 138.

⁷ R. MAZUROWSKI: *Przedmowa*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* T. 5. Red. R. MAZUROWSKI, W. DZIEDUSZYCKI, D. ŻYCHLIŃSKI. Poznań 2006, s. 5.

⁸ J. SKOWRON: *Cmentarzysko kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich w miejscowości Piaski, gm. Kleszczów, woj. piotrkowskie – st. 1.* „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 1997, t. 2, s. 11.

⁹ M. OLEŃDZKI: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Kucowie, gm. Kleszczów woj. Piotrków Tryb. (stan. 7).* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 1985, t. 7, s. 33.

zbadane w 1993 roku¹⁰. „Z końcem 1993 roku stanowisko przestało istnieć, bowiem jego teren wchłonęła odkrywka węgla brunatnego”¹¹. Prace archeologiczne prowadzono również w Woli Grzymalinie¹². Za przykład posłużyć mogą badania, których kierownikiem był prof. Jerzy Kmiecinski z ówczesnej Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. W wykopaliskach tych brali udział Lucyna Domańska i Maciej Trzciniński. W trakcie badań udało się odkryć niewielką część cmentarzyska popielnicowego kultury lużyckiej z okresu halsztackiego¹³.

Należy przypomnieć, że szeroko zakrojone prace archeologiczne przeprowadzono również pod koniec ubiegłego stulecia i w pierwszych latach XXI wieku na terenie obecnego pola Szczerców bełchatowskiej kopalni. W ich ramach zbadano między innymi wielokulturowe osady w miejscowości Chabelice¹⁴ i Kolonia Chabelice¹⁵ czy wielokulturowy kompleks osadniczy w Grabku¹⁶. Wyniki całości prac archeologicznych zrealizowanych na wspomnianym obszarze opublikowano w ramach ośmiotomowego wydawnictwa *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* (poszczególne tomy wydano w latach 2000–2010). Pokłosem badań była ponadto konferencja, jak również ekspozycja „Śladami przeszłości. Ratownicze badania archeologiczne na terenie odkrywki »Szczerców« Kopalni Węgla Brunatnego »Bełchatów S.A.«”, którą otwarto w 1999 roku w Muzeum Regionalnym w Bełchatowie, a rok później zaprezentowano w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi¹⁷.

¹⁰ H. MACHAJEWSKI: *Osada ludności kultury przeworskiej na stanowisku 1 w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Trybunalski*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1991–1992 [wyd. 1995], nr 37–38, s. 65–139; A. KRZYSZKOWSKI: *Osadnictwo neolityczne na stanowisku w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Trybunalski*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1991–1992 [wyd. 1995], nr 37–38, s. 25–63.

¹¹ H. MACHAJEWSKI: *Osada ludności kultury przeworskiej...*, s. 65; zob. także: A. KRZYSZKOWSKI: *Osadnictwo neolityczne na stanowisku w Kucowie...*, s. 26.

¹² R. MAZUROWSKI: *Przedmowa...*, s. 5–6.

¹³ Zob. Wola Grzymalina. <http://wolagrzymalina.blogspot.com> [data dostępu: 3.06.2019].

¹⁴ P. FRĄSIĄK, B. GWÓZDŹ, W. SICIŃSKI: *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” SA na stan. 12 w miejscowości Chabelice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* T. 1. Red. R. GRYGIEL. Łódź 2000, s. 25–187.

¹⁵ I. MARCHELAK et al.: *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” SA na stan. 11 w miejscowości Kolonia Chabelice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* T. 1..., s. 201–315.

¹⁶ B. MUZOLF et al.: *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” S.A. na stanowisku nr 12 w Grabku, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* T. 2. Red. R. GRYGIEL. Łódź 2002, s. 25–456.

¹⁷ Zob. R. GRYGIEL: *Spółeczny odbiór wyników badań*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* T. 1..., s. 317, ryc. 1–9, 11–12, 14, 17–18.

Gwoli ścisłości należy dodać, że przeszłości regionu bełchatowskiego na przestrzeni od epoki kamienia po czasy nowożytnie poświęcona jest także stała wystawa „Pradzieje regionu” udostępniona publiczności w Muzeum Regionalnym w Bełchatowie.

Bliższą przeszłość regionu bełchatowskiego dokumentują badania etnograficzne. Prowadzono je między innymi z ramienia Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Ich terenem w latach 1963–1964 były Grocholice, dziś stanowiące część miasta Bełchatowa. Wyniki prac badawczych zostały opublikowane w dziesiątym numerze serii etnograficznej periodyku „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” wydanym w 1966 roku. W otwierającym tom opracowaniu możemy przeczytać:

Badania nad rzemiosłem w Grocholicach [...] miały związek z szeroką akcją badawczą podjętą na terenie powiatu bełchatowskiego przez naukowców łódzkich z wielu instytucji i specjalności, ze względu na projektowaną tu lokalizację wielkiego ośrodka przemysłowego¹⁸.

Prace badawcze w Bełchatowskiem związane z planowanym uprzemysłowieniem regionu podjęli również naukowcy z Katedry Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, realizując badania terenowe od 1963 roku¹⁹. Pozyskane dane i ich analizy prezentowano w licznych opracowaniach²⁰.

¹⁸ I. LECHOWA: *Problematyka badań etnograficznych nad rzemiosłem w Grocholicach w powiecie bełchatowskim*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 5.

¹⁹ O. MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA: *Badania etnograficzne w okręgu przemysłowym bełchatowskim*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1964, t. 6, s. 53–59.

²⁰ Zob.: J.P. DEKOWSKI: *Ogólna charakterystyka Grocholic*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 13–27; IDEM: *Stolarze grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 85–116; W. DROZDOWSKA: *Krawcy grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 161–176; EADEM: *Krawcowe grocholicke*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 177–182; J. DUDKIEWICZ: *Rymarstwo w Grocholicach*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 127–135; E. KRÓLIKOWSKA: *Spoleczne uwarunkowanie obrzędów widowiskowych (na podstawie badań w Bełchatowskiem)*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 83–96; M. KRUKOWSKI: *Wysilek i czas w związku ze zmianami technik produkcyjnych w gospodarstwie wiejskim (na podstawie badań w Łękwawie)*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 147–150; J. LECH: *Murarze grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 29–58; IDEM: *Wyprawy grocholicznych trzepaczy lnu*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 215–217; I. LECHOWA: *Tkacze grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 183–206; O. MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA: *Wiejskie tkactwo chałupnicze w Bełchatowskiem*. „Etnografia Polska” 1966, t. 10, s. 208–216; EADEM: *Bełchatowskie jako przedmiot badań nad zróżnicowaniem kultury ludowej*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 5–24; EADEM: *Zróżnicowanie kulturowe wsi w Bełchatowskiem (autoreferat)*. „Lud” 1968, t. 52, s. 369–372; W. NOWOSZ: *Garncarze w Grocholicach*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficz-

Wola Grzymalina była wsią położoną na terenie obecnego pola „Bełchatów”. Pierwsza wzmianka o miejscowości Wola Czyżowska, czyli o późniejszej Woli Grzymalinie, pochodzi z początku XVI wieku. W 1584 roku ówczesny właściciel Woli Czyżowskiej Jan Grzymała Wolski ufundował we wsi kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, co wpłynęło na zmianę nazwy wsi. Według danych z 1893 roku granice Woli Grzymaliny, położonej w powiecie piotrkowskim, gminie Kleszczów, obejmowały wieś i folwark nad rzeką Widawką. We wsi stało 38 domów i było 394 mieszkańców, folwark zaś liczył 10 domów i 5 mieszkańców. We wsi znajdował się kościół parafialny. W 1827 roku we wsi było 21 domów i zamieszkiwało ją 184 osób²¹. Właścicielami majątku w XIX i na początku XX wieku były rodziny Pstrkońskich, Kamockich, Borzęckich oraz Leopold Julian Kronenberg. Na początku okresu międzywojennego, w 1921 roku, doszło do parcelacji gruntów majątku, powstała wtedy Kolonia Wola Grzymalina.

Przejdźmy teraz do opisu wsi Wola Grzymalina funkcjonującej w okresie po II wojnie światowej, a także próby przyjrzenia się poszczególnym jej mieszkańcom. Przedstawiony opis jest oparty na wynikach badań przeprowadzonych w 2018 roku.

Wola Grzymalina położona była przy dwóch, krzyżujących się we wsi szlakach komunikacyjnych. Pierwszy z nich, o większym znaczeniu, tzw. szosa, biegł na północ z Łękińska do Grocholic (druga z tych miejscowości od 1977 roku stanowi część miasta Bełchatowa). Krzyżowała się z nią gruntowa droga z miejscowości Piaski, biegnąca na zachód, w kierunku Kucowa i Modrzewca. To wzdłuż niej, po obydwu stronach, była ustawiona większość zabudowań wsi. Poza ich obrębem stały jeszcze luźno rozlokowane cztery zagrody. Teren ten nazywano Kresy lub Na kresach. Na północ od centrum wsi znajdowały się zaś zabudowania Kolonii Wola Grzymalina.

Najbardziej wysuniętym na wschód punktem opisywanym przez informatorów był cmentarz. Nie znajdował się on na żadnym rysującym się wyraźnie wzniesieniu. Jego otoczenie stanowił sosnowy las. Teren nekropolii obwiedziony był dookolnym murem wzniesionym przy użyciu cegły i kamienia. Wejście na cmentarz umożliwiała furtka znajdująca się obok drewnianej bramy. Główna gruntowa aleja przebiegała od bramy do muru cmentarza. Pośrodku nekropolii stał drewniany niemalowany krzyż. Cmentarz stanowił miejsce pochówku miesz-

nego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 137–159; B. PASZKOWSKA-WRÓBLEWSKA: *Cieśle grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 59–78; EADEM: *Tracze z Grocholic i okolicy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 79–84; E. PUTYŃSKA: *Lecznictwo ludowe w okolicznych wsiach Bełchatowa*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 97–114; Z. TATKOWSKA: *Kołodzieje w Grocholicach*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 117–125; M. WIERUSZEWSKA: *Obrzędy recepcyjne wieku dojrzałego w Bełchatowskiem*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 25–82.

²¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13. Red. B. CHLEBOWSKI. Warszawa 1893, s. 784.

kańców Woli Grzymalina, rzadziej zaś sąsiedniej wsi Piaski. Był to cmentarz rzymsko-katolicki.

Na zachód od cmentarza był usytuowany wzniesiony z drewna kościół – świątynia rzymsko-katolicka pod wezwaniem Jana Chrzciciela. Plac, na którym się znajdował, został obwiedziony drewnianym ogrodzeniem, na placu rosły stare lipy lub kasztany. Po lewej stronie kościoła, patrząc od strony południowej, znajdowała się drewniana dzwonnica. Nabożeństwa odbywały się w niedzielę około godziny 15.00, odprowadzając je ksiądz przyjeżdżał z Łękińska. Na co dzień kościołem opiekowała się jedna z mieszkanek wsi Wola Grzymalina, nazywana Feliską (nosiła nazwisko Frukacz). Posiadała ona klucze, dbała o utrzymanie czystości i porządku. W kościele oprócz mszy odbywały się ceremonie ślubne oraz funeralne.

Domy mieszkalne we wsi były dość zróżnicowane konstrukcyjnie. Na zachodnim krańcu wsi stały dwa lub trzy domy wzniesione z gliny. Również nieliczne były zrębowe domy drewniane z okresu międzywojennego oraz pochodzące z tego samego okresu domy murowane z czerwonej cegły o nieotynkowanych elewacjach i z dwuspadowym dachem krytym dachówką, złożone z czterech pomieszczeń mieszkalnych przedzielonych przelotową sienią. Większość domów w Woli Grzymalinie zapamiętanych przez informatorów powstała w latach pięćdziesiątych XX wieku. Były to murowane z czerwonej cegły, parterowe z poddaszem użytkowym, czteronętne budynki oparte na planie kwadratu, o nieotynkowanych elewacjach i dwuspadowych dachach krytych papą. Wejście do domu znajdowało się od strony podwórza. Jedno z czterech pomieszczeń pełniło funkcję korytarza i kuchni, trzy pozostałe posiadały funkcje mieszkalne. Jedno z nich zamieszkiwane było przez rodziców gospodarzy. Omawiane domy posiadały jedną lub dwie piwnice. Przechowywano w nich, w zależności od pory roku, ziemniaki, marchew, mleko, masło czy mięso.

Budynkowi mieszkalnemu towarzyszył wielonętzny budynek inwentarski („obora”), który budowano przeważnie z obrobionych kamieni polnych. Narożniki budynku oraz obramowania otworów drzwiowych i okiennych wykonywano z czerwonej cegły. W jednym z wydzielonych pomieszczeń budynku inwentarskiego lokowano parnik do ziemniaków. Stodoła natomiast była budynkiem drewnianym, wzniesionym w konstrukcji szkieletowej, oszalowanym deskami, zwieńczonym dwuspadowym dachem krytym słomą. Układ wnętrza stodoły to: sásiek, boisko, sásiek; sásiek, boisko, boisko, sásiek lub dwa sásieki na przemian z dwoma boiskami. Za stodołą ustawiony był kierat. W zagrodzie znajdowała się ponadto studnia z żurawiem do wyciągania wody, w niektórych również piwnica oraz szopa na torf, węgiel, drewno. Ogrodzenie stanowił płot sztachetowy, z drewna wykonywano także furtkę i bramę wjazdową.

We wsi funkcjonowała szkoła podstawowa. Początkowo mieściła się w dwóch pomieszczeniach murowanego z cegły budynku mieszkalnego. Jej uczniowie kontynuowali naukę w Łękińsku, ponieważ w Woli Grzymalinie starsze klasy

nie były organizowane. Następnie w czynie społecznym wzniesiono niezależny budynek szkoły. Mieścił on, oprócz sal dydaktycznych, także mieszkania dla nauczycieli oraz świetlicę, w której odbywały się wesela, zebrania mieszkańców i kółka rolniczego.

We wsi od 1958 roku funkcjonowało Kółko Rolnicze Wola Grzymalina²². Swoją siedzibę miało tu także Nadleśnictwo (do czasu, kiedy w 1975 roku z Nadleśnictwa Wola Grzymalina oraz Kluki utworzono Nadleśnictwo Bełchatów)²³.

We wschodniej części wsi znajdował się sklep prowadzony przez mieszkankę Woli Grzymalina o nazwisku Frukacz, wcześniej, krótko – przez mieszkankę o nazwisku Białek. Sklep mieścił się w jednym z pomieszczeń murowanego z czerwonej cegły domu mieszkalnego usytuowanego naprzeciwko szkoły. Elementami jego wyposażenia była wisząca półka ścienna i lada. Stały na niej przeszklona witryna z cukierkami, waga i liczydło. W sklepie ustawiono również worki z kaszą, mąką, cukrem, które sprzedawano w odmierzanych ilościach. Cukierki można zaś było nabyć w zwijanych arkuszach papieru (*tytkach*). W przedsionku prowadzącym do sklepu stanowiącym część przelotowej, osiowej sieni ustawione było naczynie z naftą. W sklepie można było również zakupić lampy naftowe, latarki gospodarcze oraz ich szklane elementy.

Głównym zajęciem mieszkańców było rolnictwo i hodowla. Bardzo słabe gleby V i VI klasy bonitacyjnej pozwalały na uprawę żyta oraz ziemniaków, kapusty, seradeli oraz owsa, stanowiącego paszę dla koni. Uprawiano także len, na niewielkich poletkach. Hodowano zwierzęta – krowy, świnie, owce i drób. Dość trudne warunki egzystencji skłaniały mieszkańców do poszukiwania zajęć dodatkowych, jak między innymi sezonowa praca w cukrowniach. Dodatkowym zajęciem w miesiącach zimowych było tkactwo.

Mieszkańcy wsi zajmowali się ponadto eksploatacją torfu. Wydobywano go na pobliskich łąkach, następnie przechowywano w obrębie zagród, w przeznaczonych do tego celu szopach. Torf był używany przez mieszkańców jako opał – oprócz węgla i drewna.

We wsi prowadzono produkcję cegły, systemem polowym. Przeznaczano ją na własny użytek, wykorzystując w budowie domów, lub sprzedawano mieszkańcom pobliskich wsi. Cegłę wyrabiano także w okolicznych miejscowościach. W sąsiednim Kurowie musiała istnieć cegielnia, jak bowiem stwierdza jeden z autorów opracowania poświęconego pracom wykopaliskowym:

Przed podjęciem prac archeologicznych w 1993 roku większa część stanowiska zajęta była nieużytkiem, natomiast jego partia południowa została zniszczona przez wybieranie piasku, a następnie zasypana odpadkami produkcyjnymi z lokalnej cegielni²⁴.

²² Wola Grzymalina. <http://wolagrzymalina.blogspot.com> [data dostępu: 3.06.2019].

²³ Zob.: G.M. GAIK: *Historia*. http://www.belchatow.lodz.lasy.gov.pl/historia/-/asset_publisher/kCS6/content/informacje-ogolne#.W_Qpby9G2V [data dostępu: 3.06.2019].

²⁴ A. KRZYSZKOWSKI: *Osadnictwo neolityczne na stanowisku w Kurowie...*, s. 25.

W Woli Grzymalinie działała kuźnia, której właścicielem był Stanisław Alama. Obiekt ten był zlokalizowany w centrum wsi. Stanowił go drewniany budynek wzniesiony w konstrukcji szkieletowej, oszalowany deskami, zwieńczony dachem pokrytym papą. Do wnętrza kuźni prowadziły dwuskrzydłowe drzwi. Wewnątrz znajdowało się palenisko oraz miech. Kuźnia nie posiadała komina, w jednej z jej bocznych ścian było niewielkie, otwierane okno. Stanisław Alama zajmował się naprawą narzędzi rolniczych, „klepaniem lemieszki”, podkuwaniem koni oraz także okuwaniem wozów na kołach zaopatrzonych w opony.

Pracą rzemieślniczą we wsi trudnił się również Stanisław Skalski – stolarz. Zajmował się wyrobem stolarki okiennej i drzwiowej, nie wykonywał natomiast mebli.

W 1938 roku na północ od zabudowań Kolonii Wola Grzymalina powstał jednotrakowy tartak parowy, założony przez braci Władysława i Mieczysława Frukaczów. Działał on jednak tylko do początku lat pięćdziesiątych XX wieku²⁵.

Ostatnim sołtysiem wsi Wola Grzymalina był Julian Misiak. Jego domostwo mieściło się po północnej stronie drogi biegnącej przez wieś w kierunku Kucowa (druga zagroda po prawej stronie patrząc w kierunku zachodnim). Poprzednikami Juliana Misiaka byli między innymi Jan Frukacz i Jan Susmęd.

W omawianej wsi nie funkcjonował młyn wietrzny ani motorowy. Z tego powodu mieszkańcy jeździli mielić zboże do młyna w Słoku, pracującego na rzece Widawce. Jego istnienie potwierdzają dane z opublikowanego w 1972 roku „Katalogu zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce” opracowanego dla powiatów bełchatowskiego i łaskiego. Najmłodszy wodny młyn w tej miejscowości zbudowano w 1947 roku, źródłem jego napędu była turbina wodna, posiadał on jeden młewnik walcowy²⁶.

Poza obręb wsi wybierano się również w celach handlowych. Konnymi wozami jechano zatem na targ do Bełchatowa, gdzie sprzedawano kapustę, ziemniaki, masło, jajka i wełnę, tkane ręcznie chodniki, kupowano zaś na przykład ubrania. W Kleszczowie nabywano nawozy, zaś zakupu mebli dokonywano w Radomsku.

Spróbujmy teraz odpowiedzieć na pytanie: jak wyglądały ostatnie lata funkcjonowania wsi Wola Grzymaliny, w których nastąpił ostateczny koniec jej istnienia? Pierwszym zwiastunem zaczynających się inwestycji związanych z przyszlą budową kopalni węgla brunatnego był pobyt we wsi pracowników firm geologicznych z Gdańska i Krakowa. Mieszkańcy zapamiętali ich jako „wiertaczy”. Owi „wiertacze” wynajmowali we wsi pokoje mieszkalne, ponadto gospodynie gotowały dla nich posiłki. Mieszkańcy Woli Grzymaliny znajdowali zaś zatrudnienie przy dozorcze terenów objętych pracami geologicznymi. Wszystko to poprawiło nastroje lokalnej społeczności, która zaczęła dostrzegać zmianę warunków życia na lepsze w związku z planowaną budową kopalni. Po rozpoczęciu

²⁵ Wola Grzymalina. <http://wolagrzymalina.blogspot.com> [data dostępu: 3.06.2019].

²⁶ W. BARANOWSKI: *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce. Województwo łódzkie, powiaty Bełchatów i Łask*. T. 4. Z. 5. Wrocław 1972, s. 22.

budowy pojawiały się jednak trudności wynikające z braku wody w studniach. Powodem były roboty przy odwadnianiu złoża. Początkowo wodę dowożono beczkowozami, następnie we wsi założono wodociąg.

Wobec poszerzania obszaru odkrywki węgla brunatnego przystąpiono do realizacji planowanej translokacji mieszkańców i zniesienia wsi Wola Grzymalina. W pierwszej kolejności zlikwidowano cmentarz. Prace te polegały na ekshumacji grobów, dokonywanej, o ile było to możliwe, w obecności członków rodzin. W przypadku ich nieobecności prochy przenoszono do zbiorowej mogiły na nowej nekropolii w Łękińsku. W następnej kolejności dokonano rozbiórki kościoła wraz z dzwonnica. Wysiedlenie mieszkańców wsi rozpoczęto od jej północnej części, tj. Kolonii Wola Grzymalina, następnie wysiedleni zostali mieszkańcy Woli Grzymalina. Mieszkańcy przed opuszczeniem swoich zagród wyprzedawali inwentarz żywy oraz maszyny i narzędzia rolnicze. Zabierali ze sobą do czekających na nich w Bełchatowie gotowych, umeblowanych mieszkań w blokach tylko drobne przedmioty codziennego użytku. Przy pakowaniu pomagali pracownicy wynajęci z ramienia kopalni, bełchatowska kopalnia zapewniała również transport. Wysiedlanie prowadzono stopniowo, zagroda po zagrodzie, w umówionych indywidualnie terminach na przestrzeni 1984 roku.

Byli mieszkańcy wracali do wsi przed wyburzeniem zabudowań, które nastąpiło kilka lat później. Robili to nie tylko z ciekawości, ale także, by zebrać owoce. Za zgodą kopalni dozwolona była również rozbiórka drewnianych zabudowań, tj. stodół, w celu pozyskania drewna, pod warunkiem całkowitego usunięcia z terenu miejscowości materiału pochodzącego z demontażu.

Teren opuszczonej już wsi był także miejscem działań ekipy filmowej Andrzeja Wajdy. W 1987 roku kręcono tu ujęcia do polsko-francuskiego filmu *Biesy*, pałac na jego potrzeby kilka budynków przeznaczonych do wyburzenia²⁷. Na marginesie warto dodać, że w kościele w Woli Grzymalinie w latach siedemdziesiątych XX wieku były kręcone ujęcia do filmu Jerzego Hoffmana *Potop*²⁸.

Zapytajmy, co obecnie w wymiarze materialnym przetrwało z dawnej wsi Wola Grzymalina. Jest nim, w pierwszym rzędzie, translokowany do miejscowości Biała (gmina Rząśnia w powiecie pajęczańskim) obiekt sakralny – kościół wraz z dzwonnica. Ponadto do miejscowości Kleszczów i Wolica przeniesiono dwie kapliczki. W Łękińsku zaś znajduje się wydzielony cmentarz z pochówkami byłych mieszkańców Woli Grzymalina. W środkowej części jego obszaru znajduje się drewniany krzyż.

Obecnym miejscem zamieszkania dawnych mieszkańców wsi w przeważającej większości wypadków jest Bełchatów. Są nim także: Kleszczów, Łódź, Katowice, Zabrze, Krynica Morska oraz podkrakowskie Batowice.

²⁷ M. KRONENBERG: *Przewodnik filmowy po województwie łódzkim*. Łódź 2015, s. 16; zob. także: Wola Grzymalina. <http://wolagrzymalina.blogspot.com> [data dostępu: 3.06.2019].

²⁸ M. KRONENBERG: *Przewodnik filmowy...*, s. 16.

Warto podkreślić, że byli mieszkańcy wsi zawiązali w połowie 2018 roku Stowarzyszenie Ojcowizna Wola Grzymalina. Jego członkom, w ramach cyklicznych spotkań, udało się zorganizować wycieczkę na teren dawnych zabudowań wsi, znajdujący się obecnie, jak wspomniano, w granicach pola Bełchatów, a także wyjazd do Białej pod Pajęcznem, którego celem było odwiedzenie przeniesionego kościoła. Stowarzyszenie planuje również urządzenie czasowej ekspozycji fotograficznej na terenie gminy Kleszczów. Wyrazem zainteresowania byłych mieszkańców przeszłości Woli Grzymaliny jest także blog poświęcony jej historii, prowadzony od końca 2016 roku²⁹.

Aktywność na rzecz zachowania pamięci o przeszłości nieistniejących już miejscowości podejmują także dawni mieszkańcy innych wsi, na przykład Ruszczyna. Wyrazem tego jest książka opublikowana przez Barbarę Sabaturską. Autorka zauważa we wstępie:

Pragnieniem moim jest przekazanie mojemu pokoleniu, a także młodszym rodakom z Ruszczyna, o dziejach i ostatnich latach przed zburzeniem i zasypaniem naszej wioski Ruszczyn. Aby zachować pamięć, jak żyli nasi przodkowie, jakie były ich obyczaje, czym się zajmowali, to wszystko chcę streścić, co zostało w mojej pamięci, aby nasze dzieci i wnuki wiedziały o tym, że dziś pod zwałowiskiem Góry Kamieńskiej kryje się nasza ukochana wieś Ruszczyn, w której oprócz miejsca urodzenia, nie jeden z nas spędził swoją młodość, najpiękniejsze lata swojego życia, a potem wiek dojrzały, do późnej starości³⁰.

Kontynuację badań etnograficznych planuje się w dalszych latach w kontekście następnych nieistniejących już wsi na terenie pola Bełchatów, pola Szczerców oraz planowanego pola Złoczew Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów”. W tym ostatnim wypadku wydaje się uzasadniona realizacja prac przed ewentualnym rozpoczęciem budowy.

Bibliografia

- BARANOWSKI W.: *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce. Województwo łódzkie, powiaty Bełchatów i Łask*. T. 4. Z. 5. Wrocław 1972.
- CIOŁEK G.: *Zagadnienie ochrony budownictwa ludowego*. „Ochrona Zabytków” 1952, R. 5, nr 4 (19), s. 217–228.
- CZEPAS P.: *Zaginione, zapomniane. Prawo wodne i jego wpływ na relacje między właścicielami młynów i osad młyńskich a mieszkańcami wsi w okresie dwudziestolecia międzywojennego (na podstawie wybranych przykładów)*. W: *Wieś zaginiona. Stan i perspektywy badań*. Red. P. NOCUN, A. PRZYBYŁA-DUMIN, K. FOKT. Chorzów 2016, s. 265–275.
- DEKOWSKI J.P.: *Ogólna charakterystyka Grocholic*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 13–27.

²⁹ Zob. Wola Grzymalina. <http://wolagrzymalina.blogspot.com> [data dostępu: 3.06.2019].

³⁰ B. SABATURSKA: *Wspomnienie...*, s. 4.

- DEKOWSKI J.P.: *Stolarze grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 85–116.
- DROZDOWSKA W.: *Krawcowe grocholiczkie*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 177–182.
- DROZDOWSKA W.: *Krawcy grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 161–176.
- DUDKIEWICZ J.: *Rymarstwo w Grocholicach*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 127–135.
- FRĄSIAK P., GWÓZDŹ B., SICIŃSKI W.: *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” SA na stan. 12 w miejscowości Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A. T. 1*. Red. R. GRYGIEL. Łódź 2000, s. 25–187.
- GAIK G.M.: *Historia*. http://www.belchatow.lodz.lasy.gov.pl/historia/-/asset_publisher/kCS6/content/informacje-ogolne#.W_Qpbym9G2V [data dostępu: 3.06.2019].
- GRYGIEL R.: *Spółeczny odbiór wyników badań*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A. T. 1*. Red. R. GRYGIEL. Łódź 2000, s. 317–328.
- KANIECKI K.: *Co kryje Jeziorsko? Wystawa w Muzeum Miasta i Rzeki Warty*. <https://sieradz.nasze-miasto.pl/co-kryje-jeziorsko-wystawa-w-muzeum-miasta-i-rzeki-warty/ar/c13-2352430> [data dostępu: 31.07.2019].
- KONDRACKI J.: *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa 1994.
- KRONENBERG M.: *Przewodnik filmowy po województwie łódzkim*. Łódź 2015.
- KRÓLIKOWSKA E.: *Spółeczne uwarunkowanie obrzędów widowiskowych (na podstawie badań w Bełchatowskim)*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 83–96.
- KRUKOWSKI M.: *Wysięk i czas w związku ze zmianami technik produkcyjnych w gospodarstwie wiejskim (na podstawie badań w Łękawie)*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 147–150.
- KRZYSZKOWSKI A.: *Osadnictwo neolityczne na stanowisku w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Trybunalski*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1991–1992 [wyd. 1995], nr 37–38, s. 25–63.
- LECH J.: *Murarze grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 29–58.
- LECH J.: *Wyprawy grocholiczkie trzepakczy lnu*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 215–217.
- LECHOWA I.: *Problematyka badań etnograficznych nad rzemiosłem w Grocholicach w powiecie bełchatowskim*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 5–12.
- LECHOWA I.: *Tkacze grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 183–206.
- MACHAJEWSKI H.: *Osada ludności kultury przeworskiej na stanowisku 1 w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Trybunalski*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1991–1992 [wyd. 1995], nr 37–38, s. 65–139.
- MARCHEŁAK I. et al.: *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” SA na stan. 11 w miejscowości Kolonia Chabielice, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A. T. 1*. Red. R. GRYGIEL. Łódź 2000, s. 201–315.
- MAZUROWSKI R.: *Przedmowa*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A. T. 5*. Red. R. MAZUROWSKI, W. DZIEDUSZYCKI, D. ŻYCHLIŃSKI. Poznań 2006, s. 5–7.
- MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA O.: *Badania etnograficzne w okręgu przemysłowym bełchatowskim*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1964, t. 6, s. 53–59.

- MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA O.: *Badania inwentaryzacyjne kultury ludowej w rejonie bełchatowskim*. „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych” 1963, nr 5, s. 319–323.
- MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA O.: *Bełchatowskie jako przedmiot badań nad zróżnicowaniem kultury ludowej*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 5–24.
- MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA O.: *Wiejskie tkactwo chałupnicze w Bełchatowskiem*. „Etnografia Polska” 1966, t. 10, s. 208–216.
- MULKIEWICZ-GOLDBERGOWA O.: *Zróżnicowanie kulturowe wsi w Bełchatowskiem (autoreferat)*. „Lud” 1968, t. 52, s. 369–372.
- MUZOLF B. et al.: *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” S.A. na stanowisku nr 12 w Grabku, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A. T. 2*. Red. R. GRYGIEL. Łódź 2002, s. 25–456.
- NOWOSZ W.: *Garncarze w Grocholicach*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 137–159.
- OLEŃDZKI M.: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Kucowie, gm. Kleszczów woj. Piotrków Tryb. (stan. 7)*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 1985, t. 7, s. 33–125.
- PASZKOWSKA-WRÓBLEWSKA B.: *Cieśle grocholiccy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 59–78.
- PASZKOWSKA-WRÓBLEWSKA B.: *Tracze z Grocholic i okolicy*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 79–84.
- PUTYŃSKA E.: *Lecznictwo ludowe w okolicznych wsiach Bełchatowa*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 97–114.
- SABATURSKA B.: *Wspomnienie o Ruszczynie*. Kamieńsk 2010.
- SKOWRON J.: *Cmentarzysko kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich w miejscowości Piaski, gm. Kleszczów, woj. piotrkowskie – st. 1*. „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 1997, t. 2, s. 11–154.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13. Red. B. CHLEBOWSKI. Warszawa 1893.
- TATKOWSKA Z.: *Kołodzieje w Grocholicach*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1966, nr 10, s. 117–125.
- WIERUSZEWSKA M.: *Obrzędy recepcyjne wieku dojrzałego w Bełchatowskiem*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1966, t. 8, s. 25–82.
- Wieś minioną, lecz obecną. Ślady dawnych wsi i ich badania*. Red. P. NOCUŃ, A. PRZYBYŁA-DUMIN, K. FOKT. Chorzów 2018.
- Wieś zaginiona. Stan i perspektywy badań*. Red. P. NOCUŃ, A. PRZYBYŁA-DUMIN, K. FOKT. Chorzów 2016.
- Wola Grzymalina. <http://wolagrzymalina.blogspot.com> [data dostępu: 3.06.2019].